

ЯКИМ МАЄ БУТИ УКРАЇНСЬКИЙ ВИБІР?

Олександр Шморгун,

*головний редактор журналу «РД», старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

У статті Сергія Грабовського порушена дуже важлива проблема: якою має бути оптимальна соціально-економічна модель подолання всеосяжної кризи в Україні? Адже ось уже майже вісім років ми фактично пливемо «без руля і вітрил». Представники вищої офіційної влади або намагаються видати за комплексну антикризову програму реформування досить убогі й переважно хибні за концепцією поточні документи (промови, календарні річні звіти тощо), або заявляють, що годі, як це бувало за радянських часів, писати всілякі програми і багаторічні плани, треба, мовляв, нарешті починати «справу робити». Причому весь цей час державні посадові особи насправді займалися поладнанням переважно власних приватних справ за народні гроші.

З іншого боку, як це часто буває в часи гострих криз, з'являється дедалі більше міфів про існування рятівного казкового шляху миттєвого подолання існуючих негараздів. У такій ситуації дуже спокусливою є ідея запозичити досвід масштабного реформування країн, котрі швидко, буквально за лічені роки, зі стану повного занепаду і руйнації буцімто чудодійним чином розбудували власну економіку і суспільство. Зневірени, доведені до відчаю люди прагнуть дива і тому легко «купаються» на обіцянки чергових «рятівників» здійснити в Україні черговий економічний прорив, на взірець німецького, чилійського чи японського «дива».

Останнім часом більшає число економістів, урядовців і депутатів як з лівого, так і з правого, і навіть з націоналістичного табору, котрі закликають наслідувати так званий «китайський шлях» як «єдино правильний» для рятунку України, не беручи до уваги якісних відмінностей між цими двома країнами. Пафос і позитивні аспекти статті Сергія Грабовського якраз і полягають в тому, що він переконливо доводить існування цієї якісної відмінності (котра часом сягає ступеню несумірності), розкриває безпідставність і міфологічність сподівань на можливість *буквального* використання китайського досвіду, перенесення китайських реформ на українські реалії. Можна цілком погодитись із міркуваннями С.Грабовського про те, що усвідомлення неконструктивності й небезпечності у країні з величезним населенням необільшовицьких «великих стрибків» часів «культурної революції» (згадаймо спроби створення «сімейних» домен для виплавки металу), провал спроб вирішити територіальні претензії до СРСР «в лоб» військовим шляхом, вражаючи успіхи типологічно культурно близької Японії та далекосхідних «тигрів», які пішли шляхом розвитку максимально наукомісткої ринкової економіки, були потужними спонуками до конструктивної модернізації. Безперечно й те, що основні чинники, котрі зробили цю модернізацію успішною, в тому числі економодемографічні (наявність величезної маси населення, здатного займатись сільським господарством на приватновласницьких засадах, велика частка молоді у структурі населення тощо) відсутні в Україні.

Більше того, проблему «особливості» шляху кожної країни до власного «дива», на мою думку, потрібно чітко сформулювати на методологічному рівні. Я вже неодноразово писав про те, що існує економічний вимір національної ідеї. Суть його полягає в тому, що за своїми географічними і геополітичними параметрами, «набором» корисних копалин і природних чинників, демографічною структурою, культурно-історичними традиціями, які сформували менталітет нації, кожна країна є *унікальною і неповторною*.

Але хоча, згідно з деякими соціально-філософськими теоріями, кожне суспільство постає як абсолютно унікальне утворення, яке має свою особливу «душу» і є непроникним для будь-яких зовнішніх впливів (Данілевський, Шпенглер, Тойнбі), в умовах сучасної ринкової економіки своєрідні параметри економічної структури і, ширше, народногосподарського комплексу будь-якої країни можуть бути визначені *цілком об'єктивними критеріями і навіть описані кількісними показниками*. Зокрема, попри універсальні ринкові механізми в ній існує *своя національна* імпортно-експортна модель. Тобто специфічна номенклатура імпорту й експорту та їх загальне співвідношення якісно відрізняє національні економіки. Особливим є і загальне співвідношення у будь-якій країні між державним сектором економіки та приватним. Попри циклічну зміну акцентів на приватизації або націоналізації у процесі структурних перетворень загальне співвідношення приватизованих та неприватизованих підприємств також відрізняє одну економіку від іншої.

Звичайно ж особливими є й кількісно-якісні параметри економічної структури: питома вага різних галузей (або взагалі їх наявність), пропорції між промисловим і сільськогосподарським виробництвом, виробництвом засобів виробництва та предметів споживання і послуг. У кожній державі існують *свої* пріоритетні галузі й окремі промислові комплекси, й спираючись на них, вона може бути конкурентоспроможною на світовому ринку. Це ж саме стосується структури і загальних обсягів податків, обсягу державних витрат і їх питомої ваги у національному доході. Ці показники в розвинутих країнах коливаються в досить широкому діапазоні¹. Причому окрім економічної кон'юнктури (фаза економічного піднесення чи депресії), а також загальноцивілізаційних тенденцій розвитку сучасних суспільств на ці показники суттєво впливають численні об'єктивні та суб'єктивні чинники, такі як історичні й культурні традиції країни і навіть специфіка менталітету її народу².

Тому, оцінюючи придатність чужого досвіду реформування для власної країни, треба бути дуже обережним, що досить переконливо доводить С.Грабовський, підкреслюючи несумірність основних показників соціально-економічного стану України і Китаю.

Проте у контексті його власних міркувань висунута Грабовським гіпотеза про певну спорідненість повоєнної соціально-економічної ситуації в Китаї і колишньому СРСР на початку п'ятдесятих років, а також потенційну готовність Лаврентія Берія стати своєрідним радянським Ден Сяопіном і провести реформи на взірець китайських останніх двох десятиліть виглядає дещо несподівано і, відверто кажучи, малопереконливо.

Адже, по-перше, багато системних ознак, котрі на думку Грабовського принципово відрізняють сучасну Україну від нинішнього Китаю, були притаманні і Радянському Союзу після Другої світової війни. Це зокрема стосується ущент зруйнованого сільського господарства, придушення приватновласницької ініціативи селян у процесі колективізації, вкрай деформованої демографічної структури тощо. Щодо прагматизму Берія і усвідомлення ним ролі НТР у майбутню епоху, то нагадаю, що більшовики («ленінська когорта») також були жорсткими прагматиками і також у традиціях європейського утопічного просвітництва і раціоналізму надавали, наслідуючи Маркса, великого значення у побудові комунізму науці і техніці, яку, особливо в аспекті створення військово-промислового комплексу, попри всі репресії всіляко розвивали. Що ж до «гуманізму» Берія і його готовності піти на послідовну демократизацію суспільства, то на мою думку, Грабовський явно перебільшує його реформаторський потенціал. І хоча автор натякає на те, що і Ден Сяопін також «не без гріха» щодо репресій, проте китайському лідеру тут далеко до Лаврентія Павловича, котрий, до речі, і наукові розробки «плекав» за допомогою очолюваної ним страшною концтаборної системи. Не слід забувати, що діяльність Берія вже після Другої світової війни, коли він намагався «класичними» російськими методами «змов та інтриг» знищити разом із Сталіним практично весь вищий генералітет, який складався з людей переважно мужніх і незалежних, що «вирос-

¹Див.: Шморгун О. Чергова революція чи нарешті справжня соціально-економічна реформа? // Розбудова держави. — 1997. — №7/8. — С.24—26.

²Докладніше див.: Шморгун О. Філософія економічної реформи чи нова руйнівна утопія? // Розбудова держави. — 1995. — №3. — С.20—25; Шморгун О. Філософія і сьогодення // Наука і суспільство. — 1996. — №9/10. — С.14—15; Шморгун О. «Українська ідея», економіка й культура // Наука і суспільство. — 1996. — №11/12. — С.6—8; 1997. — №1/2. — С.6—8.

ли» у бойових умовах, свідчить зовсім не про реформаторську налаштованість одного з найактивніших провідників сталінського терору³. Принаймні в історичній літературі вважається доведеним, що на фізичне усунення Берія оточення Сталіна пішло не тому, що в його особі вбачало відступника від засадових принципів «соціалізму», а тому, що панічно боялося захоплення ним разом з людьми з апарату КДБ влади і створення ще жорстокішої системи репресій, перетворення всіх своїх колишніх сподвижників на «лагерний порох»...

Та й з огляду на те, що після перемоги у Другій світовій війні, коли навіть лідери багатьох західних країн тимчасово повірили у соціальну та економічну ефективність державного капіталізму радянського взірця, а рівень директивного етатизму і впливу лівих сил зріс практично в усіх країнах Заходу, сподіватися на розуміння Лаврентієм Берія провідної ролі ринкових механізмів розвитку наукомісткої економіки, звичайно не доводиться. Взагалі надії на те, що Берія пішов би у напрямку «відлиги» далі Хрущова мені здаються безпідставними. А постать Ден Сяопіна радше співставна за реформаторськими орієнтаціями з Кейнсом, Ерхартом, можливо з де Голем і навіть Піночетом, але аж ніяк не з Берія.

Питання можна розглянути й ширше, так би мовити, у методологічній площині. А чи можливі були з погляду системного культурно-цивілізаційного аналізу ефективні комплексні реформи у СРСР як особливому геополітичному утворенні «імперського типу»?

Адже протягом більше трьохсот років, починаючи приблизно з царювання Івана III, Росія (а СРСР попри затяте заперечення попереднього суспільного ладу типологічно споріднений з російською імперією) функціювала за одним і тим же алгоритмом. Це своєрідний цикл: системна соціально-економічна криза — спроба поетапного еволюційного реформування та демократизації суспільного життя — загострення кризи аж до стану соціальної катастрофи, анархії і розладу основних суспільних інститутів — встановлення диктатури тоталітарного взірця, централізація і милітаризація всіх форм суспільного життя на фоні яких нарешті відбуваються часткові, непослідовні ущербні реформи (причому проводяться вони вкрай неефективними жорстокими методами, коштом більшості населення, через придушення будь-якого духовного плюралізму, котрий завжди розглядається як «інакомыслие», «крамола») — й нарешті, невдовзі початок нової затяжної кризи.

Я вже писав у своїй книзі «Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура)» про те, що цю своєрідність російської історії, унікальність Росії як специфічного геополітичного утворення блискуче афористично передав Дмитро Мережковський, котрий зазначав, що у всіх народів революція від реакції, а в Росії навпаки, реакція від революції, позаяк революція у сенсі конструктивних реформ для Росії неприродний, тимчасовий стан, а от затята реакція — щось органічне, «рідне», «своє». Не випадково видатний ідеолог російського консерватизму Костянтин Леонтьєв майже в термінах Тойнбі пропонував законсервувати, «заморозити» будь-який розвиток Росії задля її ж стабільності.

Протягом всієї історії Росії притаманний особливий тип деспотизму, для якого характерна надзвичайна жорстокість тирана — від Івана IV до Сталіна, котра доходила до абсурдності, безглуздості, само-дурства. В історичній літературі аналогічні соціально-економічні моделі дістали назву «суцільне рабство». Адже навіть вища управлінська еліта, з точки зору своєї безправності, постійної небезпеки фізичного покарання, а то й знищення, обмеженості повноважень щодо прийняття важливих рішень, та й ступеня освіченості, мало чим відрізнялася від простолюду. Народ у межах архаїчної зрівняльної общини взагалі не виступав суб'єктом права, а лише об'єктом нещадної експлуатації, яка нерідко нагадує війну, спрямовану на його знищення.

Економічно-підприємницька еліта практично відсутня. Вища духовна верства — інтелігенція — завжди розглядається як чужа, а то й ворожа державним інтересам: «інородці», «виродки», «відщепенці». Вона зневажається однаково і владою, і люмпенізованим народом, який завжди сумує за «сильною рукою» і підтримує повстання проти існуючої влади тільки під гаслом відновлення трону на чолі зі «справжнім» справедливим царем. Тому не випадково всі реальні, хоча завжди дуже обмежені модернізації, орієнтовані в першу чергу на збільшення військової могутності, були пов'язані із залу-

³Див. зокрема: Факти. — 1998, 18 квітня. — С.6.

ченням управлінських та інтелектуальних кадрів іззовні (внесок української еліти як і втрати державотворчого потенціалу тут величезні), а потім представників саме цієї соціальної групи проголошували «ворогами народу», винуватцями чергового провалу чергових псевдореформ і страждань народу і розпочинали чергову війну з «космополітизмом». Легенда про прикликання варягів для керування багатою і великою країною, в якій немає порядку, незалежно від того, яким є ступінь її відповідності реальним історичним фактам, відображає важливий архетип функціонування російської історії.

З наукової точки зору перераховані типологічні ознаки традиційного для Росії суспільного ладу належать до так званого «азійського способу виробництва», як одного з найархаїчніших формаційних утворень, яке має свої витoki у примітивних формах державності євразійських кочових народів (Золота Орда), досягає розквіту у «ранньокласових» суспільствах Єгипту, Шумера, Інків та своєрідно регенерується на етапі занепаду і розкладу відомих з історії потужних імперських утворень (Рим перших сторіч до нашої — перших сторіч нашої ери; Китай, починаючи приблизно з XII—XIV сторіч нашої ери; Візантія, тією чи іншою мірою, протягом всього свого існування у вигляді «вторинної» німецької імперії)⁴.

Типологічно Росія стала спадкоємицею саме цієї «хронічно хворої» Візантії, ступінь «прогресивності» якої у радянській літературі значно перебільшувався. «Азійськість», тобто архаїчність російської «застиглої», «затриманої» за Тойнбі цивілізації значно посилили саме євразійські золотоординські впливи. Між іншим, Маркс, якого обожнювали більшовики, після копіткого дослідження архаїчних східних суспільств визначив Росію саме як форму азійського способу виробництва, несумісного з розвиненим індустріальним капіталістичним укладом.

У зв'язку з цим, хочу підкреслити: нинішні російські ліві і проросійські ліві в Україні (і навіть деякі лідери національного фронту) *далеко не випадково* за взірцем оптимальної моделі соціально-економічних реформ, альтернативний нинішньому «ліберальному», «ринковому» курсу, розглядають саме сучасний Китай.

Цікаво, що коли європейським мислителям XVII—XVIII століть за «еталон», «класичний прояв», «ідеальний тип» східного нерозвиненого деспотизму правила Росія⁵, то уже наприкінці XIX—XX століття акценти зміщуються на Далекий Схід і в Китай. Це було зумовлено об'єктивними чинниками, проведенням, хай і непослідовної, односторонньої, «запозиченої» через «прорубане в Європу вікно» капіталістичної «європеїзації» Росії, а також завершенням у XIX столітті переходу китайського культурно-цивілізаційного комплексу у фазу занепаду і розкладу. Крім того, Індія і її багато в чому культурно-цивілізаційний «спадкоємець» Китай потрапили на той час у центр колоніальної імперіалістичної західної політики. Тоді Китай разом з Індією почали позначати аморфним розпливчатим поняттям «Схід». «Схід» — це одвічна застійність, інертність, деспотичність, одне слово — узбіччя історії у порівнянні з динамічним, одвічно прогресивним Заходом (згадаймо хоча б знаменитий афоризм Кіплінга про несумісність Сходу і Заходу).

У Росії ж завжди були значними, а зараз неухильно посилюються навіть у проліберальних колах елементи євразійської ізоляціоністської антизахідної ідеології, уявлення про особливий, унікальний шлях Росії, її всесвітню місію, архаїчно євразійські, насамперед татаро-монгольські культурно-світоглядні цінності як основа «пасіонарності» (Гумільов), державотворчої енергії всіх країн Сходу у порівнянні з тепер уже «хворим» Заходом, котрий саме через ізолюваність від Євразії і, ширше, Сходу переживає занепад.

За такого підходу «китайська модель» лише маскує свідоме чи підсвідоме прагнення реалізувати на практиці реакційний міф про Росію як непорушний моноліт — Третій Рим, саме застійність, незмінність якого є запорукою перемоги над Заходом, котрий динамічно змінюється і саме тому, мовляв, є нестабільним, «слабким».

Оскільки заклики «повернутись назад і відновити все краще, що було в колишньому СРСР», в цілому зустрічають невелику підтримку, адже система особливого російського імперіалізму у варіанті комуністичного тоталітаризму надто дискредитувала себе, за

⁴Докладно див.: Шморгунов А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации. — К., 1990. — С.70—109.

⁵Таке ставлення до неї було традиційним для європейських мислителів упродовж декількох сторіч, що показав у серії ґрунтовних статей у часописі «Політологічні читання» (1992—1995) Вадим Левандовський.

взірець економічної ефективності й оптимальності політичної влади реакційним силам править Китай, Чилі, або соціально-економічний устрій німецького нацизму (ідеал «залізної руки»)⁶.

Утворилась небезпечна ілюзія, що у перехідний період реформи можливі лише на основі жорсткої диктатури, постійного «втручання» держави в економіку, територіального експансіонізму. У самій Росії заклики наслідувати китайський досвід поєднуються з ідеалізацією царату, пропагандою самодержавства як оптимального для Росії суспільного устрою, з роздмухуванням культу Петра I, діяльність якого, мовляв, стала еталоном модернізації Росії.

У своїй статті Сергій Грабовський спирається на тезу видатного соціолога Макса Вебера, котрий пов'язував, і безспідставно, досягнення західної капіталістичної цивілізації з особливою економічною мотивацією — «протестантською етикою» — і в той же час зазначав, що конфуціанство з його земною етичною орієнтованістю і прагматизмом типологічно близьке до протестантизму. Крім того, Макс Вебер дійсно дослідив феномен бюрократизму (адже індустріальне суспільство не може існувати не лише без ринкової економіки, а й без особливого управлінського апарату, який здійснює складні функції «соціальної інженерії»)⁷. Вебер справді виділяє два типи бюрократії: традиційну, патримоніальну, ірраціональну за методами діяльності і сучасну — раціональну, дисфункціоналістську і функціоналістську. Німецький соціолог вважав, що революція в Росії знаменує собою перемогу першого типу бюрократії, песимістично оцінював перспективи і наслідки більшовицького перевороту, відносив «ленінську гвардію» до дисфункціональної бюрократії (причому сам Ленін, по суті, бюрократами і саботажниками вважав, і вважав не випадково, представників справжньої управлінської еліти та інтелігенції, розпочавши проти неї нищівний терор)⁸.

Неважко помітити, що російсько-радянське розуміння оптимального механізму державного управління зовні типологічно близьке до потужної політологічної традиції легізму, яка корінням своїм сягає глибини віків⁹. Саме в ранньому легізмі стверджувався культ імператора, котрий одноосібно приймає важливі рішення, проголошувалась необхідність встановлення жорсткої формальної ієрархії бюрократичних посад (20 рангів), за якою державні посади нерозривно пов'язані з військовими, а просування по службі першою чергою забезпечує успішна військова діяльність (згадаймо російський «табель про ранги», а також прирівнювання державних і партійних посад до військових звань в СРСР). Професіям військового і общинного хлібороба протиставлялися «паразити» ремісники і особливо вільні торговці, купці¹⁰.

Максимальна уніфікація в одязі (напіввійськові френчі радянської і китайської державної еліти) також має свої витoki у традиціях легізму.

Легістський культ антиінтелектуалізму, зневаги до знань і освіченості, презирство до народу як сірої безініціативної маси, пропагування доносителства, введення круго-

⁶Хоча, на жаль, катастрофічні «реформи», здійснювані уже вісім років в Україні, посилюють і ностальгію безпосередньо за тим етапом російсько-радянського ладу, коли система терору вже майже вичерпала себе, а традиційна для Росії деградація і розпад, котрі продовжуються і зараз, ще не почались.

⁷Докладніше про «соціальну інженерію» як якісно нову форму бюрократичного управління, котра поряд з ринковою самоорганізацією є важливим елементом сучасного західного суспільства, див.: Шморгун О. Нова соціально-економічна модель: від утопії до... міфа? // Політологічні читання. — 1992. — №3. — С.17—49.

⁸Див.: Давыдов Ю. Вебер и Ленин: кто прав? // Диалог. — 1991. — №15. — С.53—62.

⁹Для розкриття змісту китайської традиції політичного управління, окрім першоджерел видатних китайських мислителів, філософські погляди яких нерозривно пов'язані зі своєю теорією держави і права, у статті було використано таку літературу: Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. — М., 1983; Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII—XIII). — М., 1984; Лапина З.Г. Учение об управлении государством в средневековом Китае. — М., 1985; Из истории традиционной китайской идеологии. — М., 1984; Титаренко М.Л. Древнекитайский философ Мо Ди: его школа и учение. — М., 1985; Этика и ритуал в традиционном Китае. — М., 1988.

Основною ж працею, на яку я спирався при викладенні китайської традиції «мистецтва управління», є книга Леонарда Переломова «Конфуцианство и легизм в политической истории Китая» (М., 1981).

¹⁰Тут можна зробити цікаве зіставлення з реакційними антисемітськими правоконсервативними міфами у Росії й Німеччині (див. мою статтю в 11 числі «РД» за 1997 рік), що свідчить про існування попри все культурно-цивілізаційне розмаїття певних «наскрізних» світоглядних орієнтацій або ж парадигм.

вої поруки і відповідальності за вчинок близьких родичів звинувачуваного, «обґрунтування» однаково жорстокого покарання за будь-який злочин, постійний пошук зовнішнього ворога і військовий експансіонізм — все це, у повному розумінні слова, до болю знайоме й нам з російської і з радянської історії.

Ідеологи раннього легізму, виходячи з уявлення про невинуватого злу, аморальну природу людини будували свою теорію управління бюрократією на прямому насильстві (покарання непослуху було тим жорстокішим, чим вищу посаду у службовій ієрархії обіймав бюрократ). Окрім доносительства активно практикувалось роздмухування протиріч між ворогуючими кланами в імператорському палаці — заохочення постійних чвар між ними тощо. І в цьому плані ельцинська «концепція» «стримувань і противаг» у власному гігантському бюрократичному апараті, яка подається російськими засобами масової інформації мало як не створення особливої системи «демократичного централізму», не тільки належить до «найкращих» російських самодержавних традицій, а й сягає у глибину тисячоліть, аж до стародавнього Єгипту.

Жорстокий терор «на місцях» не вигаданий більшовиками. Він завжди практикувався у просторово великих імперських утвореннях. За всієї його зовнішньої абсурдності він має свою, нехай і страшну, логіку: будь що не давати сформуватися регіональним національним політичним елітам, ставити на місце жертв «великих чисток», нехай і малоосвічених, а то й просто дурних, але «своїх», до холуйства відданих «центрові» людей.

До цього слід додати, що в Китаї упродовж всього ХХ століття, так чи інакше модернізуючись і подекуди фальсифікуючись, стародавні філософські вчення про суспільство й державу найактивніше використовувалися і використовуються зараз для розв'язання сучасних проблем. Наприклад, Мао Цзедун задля політичної перемоги над своїми суперниками та для ідеологічного обґрунтування обраного курсу тоталітаризму й терору всіляко пропагував і підкреслював величезне значення для «культурної революції» саме легізму. Він не просто протиставив легізм конфуціанству, а й фактично примусив учених-дослідників фальсифікувати стародавню історію Китаю і віднести легізм до «прогресивної феодальної ідеології», а «реакційне» конфуціанство до більш архаїчної рабовласницької суспільної формації. А під час величезної кампанії критики конфуціанства розглядав його як найбільш вороже ідеям «соціалізму» вчення.

Але, незважаючи на це, як відомо, в Китаї з'явилися реформатори, які започаткували дійсно якісно новий курс, котрий пізніше привів до «китайського дива». Здавалося б, гіпотеза Грабовського підтверджується. Адже на перший погляд і Ден Сяопін, і його прихильники, подібно до Берії, виростили як політики за ідеології, близької до традицій російського і радянського державницького тоталітаризму (і Ленін, і Сталін, і Мао однаково були «помазанниками божими», «батьками народів», фактично живими богами), та й практика «культурної революції» подекуди дуже нагадує події 20-х — початку 50-х років у колишньому СРСР. Разом з тим Ден Сяопін, як і потенційно Берія, за гіпотезою Грабовського, зміг радикально порвати зі своїм минулим і справді на основі конфуціанської ідеології та управлінських принципів «раціональної бюрократії» провести системні ринкові реформи. Отже можна припустити, що і Берія, у разі, коли б йому поталанило захопити владу, подібно до Ден Сяопіна, став би реформатором конструктивно-авторитарного типу.

Насправді ж все далеко не так просто. Справа в тому, що конфуціанство завжди відіграло і у трансформованому вигляді продовжує відігравати зараз величезну роль не тільки у політичному житті бюрократичних еліт, а й у менталітеті китайського народу. Протягом тисячоліть (!) у Китаї культивувалася повага до мудрої людини й освіти взагалі. «Шеньши» — у нашому розумінні інтелігента — однаково поважали як правителі — «вани», так і простий народ («простолюдини»). Мудрий вчитель, радник (пізніше у близькосхідних країнах візир) — центральна фігура політичного життя. На відміну від російської, вища китайська бюрократія була саме реальною радою, в яку так чи інакше потрапляли, причому нерідко, люди «низьких» звань, переважно на підставі не спадкових титулів, а продемонстрованих під час складних державних іспитів знань і здібностей.

Конфуціанству притаманна глибока любов до власного народу, уявлення про нього як про головного носія духовних і моральних підвалин суспільства. Уже в перші століття до нашої ери в Китаї було сформульовано вражаючий за своїм демократичним потенціалом принцип про те, що коли Небо (вищі сили) своїми знаменнями (посухи, епідемії, анархія і занепад в країні) «свідчить» про невідповідність правителя своєму

статусу — не живого бога, як у стародавньому Єгипті і фактично в СРСР, а лише «сина неба», то такий правитель має бути усунений.

Гуманність, доброзичливість, моральність для Конфуція — це основні підвалини буття народу і принципи управління ним. Мудрі правителі завжди мають бути благородними людьми («цзюнь цзи»), мати гуманність «жень» (точніше: «людинолюбство»). Не випадково терміни «людинолюбство» (або ще можна перекласти як «милосердя»), а також «справедливість» («і») у китайській філософії часто слугували синонімами конфуціанського вчення.

Як бачимо, мова йде про вкорінену за тисячоліття державницьку традицію, котрої *геть чисто немає у традиціях російської, а пізніше радянської бюрократії*. Причому варто зазначити, що хоча в певні періоди історії Китаю легізм справді домінував, проте врешті-решт як загальнодержавна ідеологія перемогло саме конфуціанство.

Окрім того важливо підкреслити, що і сам легізм при всій своїй тоталітарній орієнтованості ніколи не сягав такої апології деспотично-насильницьких формалізованих саме ірраціональних форм бюрократичного управління, які ми знаходимо в російській історії і які вже у ХІХ столітті у стилі чорного гумору висміювали Гоголь, Салтиков-Щедрін, Чехов.

Можна сказати, що пізній легізм співставний радше не з традиціями російської консервативної державницької думки, а з типологічно близькими *європейською маккіавелівською авторитарною соціально-політичною орієнтацією та гоббсівським прообразом держкапіталізму*. Тому не випадково, що попри зовнішню, подекуди затяту, світоглядну опозицію до конфуціанства у легізмі сформульовані принципові положення, які збагатили теорію функціонування еліти, були запозичені конфуціанством і в межах неоконфуціанського синтезу активно впливали на формування бюрократії нового типу у стародавньому і сучасному Китаї. Йдеться передусім про своєрідну теорію «рівних можливостей», згідно з якою вищі адміністративні посади могли обіймати «простолюдини», котрі в ході іспитів довели свою професійну придатність, яка передбачала високу освіченість. З легізмом пов'язані ідеї необхідності систематичного оновлення державного апарату, концепція цензорського нагляду за відповідністю посаді професійних і обов'язково моральних якостей чиновників, чіткої професійної градації, ієрархії управлінських рівнів. Усі ці ідеї забезпечували високу соціальну мобільність, елементи конкурентності у доборі бюрократії китайського суспільства. Вони є хрестоматійними і для будь-якої сучасної розвиненої країни.

У контексті досліджуваної проблеми не можна не згадати і славнозвісний принцип *граничного прагматизму*, котрий був важливою складовою політичної теорії легістів і, що дуже важливо, передбачав запозичення та використання з урахуванням китайської специфіки всього корисного, що існує в інших країнах. (Не випадково Ден Сяопіна називають саме «прагматиком».)

Окрім виваженого балансу між неухильним відстоюванням власних національних інтересів і, одночасно, запозиченням за кордоном всього корисного для власного державотворення, теорія легізму передбачала також як обов'язковий такий рівень поміркованості, розважливості китайського імператора і чиновника, що є просто неспівставним з непередбачуваною ірраціональною імпульсивністю й неконтрольованістю російських вождів, починаючи від Івана Грозного та Петра І і закінчуючи Микитою Хрущовим і Борисом Єльциним.

Нарешті, фактично вперше в історії людства саме легісти запропонували концепцію права, яке протистоїть аморфному, невизначеному «звичаєвому», «неписаному», «традиційному» праву і як веління Неба, попри великі авторитарні повноваження правителя, є «вищим за нього». Це, хоча, звичайно ж, ще досить архаїчний, але прообраз теорії суспільного договору, саме того розумного правового авторитаризму «деголівського» або «денсяопінівського» типу, моделі якого розробляли ще Маккіавелі та Гоббс і який насправді є оптимальною формою політичного устрою у складні кризові періоди становлення власної державності й у сучасній політології дістав назву «президентської республіки»¹¹. Не випадково початок соціально-економічної реформи в сучасному Китаї

¹¹Про оптимальність саме президентської республіки як політичної форми, котра найбільше відповідає кризовому перехідному стану суспільства, див.: Шморгу́н О. Чому недостатньо ефективна наша державна влада // Розбудова держави. — 1992. — №3. — С.44—52.

нерозривно пов'язаний з реформою ідеологічною, в ході якої було визнано повну неконструктивність протиставлення конфуціанства — керування «за допомоги людей», тобто їх високих моральних якостей («жень чжи»), — легістського типу управління через неухильне дотримання ретельно розробленого юридичного законодавства («фа чжи»). Нагадаю, що такого синтезу моралі і права в Росії не було ніколи, а тому на теренах колишнього СРСР нема і зараз.

Неважко помітити, що коли вже шукати історичні аналогії, то легістська доктрина радше типологічно близька до концепції державного капіталізму, яку на практиці впроваджував «раціоналізований» Європою реформатор Петро I і теоретично, на основі європейських реформаційних ідей, розробляв Феофан Прокопович, аніж до споконвічних російських самодержавних традицій.

Можна також, хоча із певними обмеженнями, говорити про типологічну спорідненість розвиненого легізму в душі Цинь Шихуана (одного з його теоретиків і практиків) з традиціями раціональної бюрократії, які пізніше зародились у наполеонівській Франції та бісмарківській Німеччині і досі справляють великий вплив на суспільне життя цих країн.

З огляду на те, що, на відміну від українського гетьмана, китайському імператору вдалося об'єднати шість ворогуючих царств у єдину централізовану потужну державу, так само слушним є порівняння поглядів і діяльності видатного реформатора-легіста Цинь Шихуана з діяльністю Богдана Хмельницького¹².

Таке порівняння вкрай актуальне тому, що українській державотворчій традиції, заснованій на традиціоналістсько-етичній «народницькій» і певним чином спорідненій з конфуціанською, завжди не вистачало *саме виваженого авторитарного компонента*, що його у петровській Росії, повторюю, розробляв український мислитель Феофан Прокопович. Не можна звинувачувати видатного українського реформатора за ті гіпертрофовані реальні форми, в які було втілено його ідеї у конкретних історичних умовах імператорської Росії з її традиціями азійського деспотизму.

Сама внутрішня об'єктивна логіка будь-якої модернізації в Росії через шалений спротив нововведенням примушувала реформаторів діяти все більш антидемократично аж до моменту, коли їх повністю поглинали традиції повної азійської нетерпимості до будь-якого інакодумства. Тому далеко не випадково, почавши як реформатор європейського взірця, Прокопович невдовзі майже мимоволі втягується в кампанію терору і репресій проти консервативного духовенства, яка за методами (ідеологічна нетерпимість, шпигунство, «вбивання» свідчень тортурами, оцінка незалежних поглядів як політичного злочину) надзвичайно нагадує і те, що було до петровської реформи (опричина Івана Грозного) і те, що буде в майбутньому: більшовизм. А сам Прокопович, який особисто бере активну участь у терорі, вихвалянні і обоженні цариці, «еволюціонує» від російського Лютера до Кальвіна, а потім дедалі більше починає нагадувати Вишинського, а то й... Берію. Сьогодні тим же шляхом упевнено йдуть російські демократи, котрі намагаються насильно затягти народ у демократію.

Врешті-решт не будемо забувати, що саме Феофан Прокопович увів у державний устрій Росії абсолютно нові для неї європейські принципи природного раціонального права. Він першим «на Русі» в офіційній проповіді проголосив існування обов'язків царя перед народом. Спираючись на твори Гроція, Пуффендорфа, Гоббса, «по клітинах західних теорій Феофан малював портрет конкретної людини, справжнього батька народу, але одночасно і його слугу, ... який є взірцем у виконанні обов'язків»¹³. Саме такої державницької позиції політичних лідерів нації Україні завжди бракувало, і по сьогодні це залишається вкрай актуальним. У зв'язку з цим нагадаю, що літературний твір Прокоповича із символічною назвою «Володимир» був присвячений власне гетьману Мазепі. Маючи на меті стати у повному розумінні сподвижником потенційного творця української незалежної держави, видатний український мислитель увійшов у

¹²Наприклад, у теорії і практиці легізму знайшли прояв не лише політичний прагматизм і чітка бюрократична організація суспільства, споріднені з ідеями Маккіавелі та Лойоли, а й були закладені підвалини принципу правової регламентації верховної влади, які можна вважати прообразом остаточно сформульованої Гоббсом, Локком, Кантом, Руссо теорії суспільного договору.

¹³Смирнов В. Феофан Прокопович. — М., 1994. — С.68. Це також співзвучно неоконфуціанській доктрині своєрідного «етичного авторитаризму».

тісні контакти з найближчим оточенням гетьмана, зокрема з родинами Марковичів, Скоропадських, Полуботків, і тільки після полтавської трагедії, остаточно втративши надію на самостійне відродження державності в умовах національної руїни, державник за політичними і соціально-філософськими орієнтаціями Прокопович остаточно подався «під крило» Петра І.

До речі, з Богданом Хмельницьким він «розминувся» у часі на якісь 40—50 років, і хто знає, як би склалась українська історія, якби у належний момент біля Богдана Хмельницького, котрого багато українських мислителів та істориків, в тому числі Шевченко й Куліш, звинувачували в нерішучості та непослідовності дій, опинився *со-ратник* з такими ж талантом, освіченістю і загальною «пасіонарністю» в душі одночасно конфуціанського ідеалу культури та легістського ідеалу державництва на національному ґрунті, що були притаманні Феофану Прокоповичу.

Не випадково, що фактично з дуже близьких до багатьох постулатів поміркованого легізму позицій виступали українські «державники» Міхновський, Липинський, Сціборський, Маланюк, Ольжич.

Що ж до цієї управлінської традиції державного капіталізму власне у Західній Європі, то вона, на мою думку, має своїм джерелом суспільно-політичні орієнтації *не просто протестантської етики, а саме кальвінізму, який у межах реформаційної ідеології інколи затяго протистояв пуританізму, лютеранству, англіканству, соціанізму і особливо ієзуїтству, хоча й був світоглядно споріднений з ними*¹⁴. Ця ситуація дуже нагадує ідеологічну боротьбу легізму, орієнтованого, подібно до кальвінізму та багато в чому позірно протилежного йому вчення Ігнатія Лойоли, на державно-централізаторську — управлінську традицію, і конфуціанства, типологічно близького до лютеранського пієтизму, квієтизму, тобто духовно-емоційного моралізму. Взагалі тут можлива певна синхронізація формування і змісту світогляду у різноманітних цивілізаціях, зумовлених глобальними циклами їх функціонування¹⁵.

Ще один важливий момент: на мій погляд, у науковій літературі ще не приділяють достатньої уваги глибинному дослідженню органічного взаємозв'язку між, з одного боку, становленням у процесі Реформації протестантської трудової етики і управлінських традицій раціональної бюрократії, яких сьогодні так бракує Україні, і, з другого боку, *розвитком національної самосвідомості якісно нового типу, якого бракує ще більше, адже саме він врешті-решт спонукав до формування національних ринків, виникнення сучасних націй-держав і того формаційного прориву до індустріального, а пізніше постіндустріального суспільства, яке здійснила західноєвропейська цивілізація*.

Уже італійський Ренесанс був не просто поверненням до минулого, а специфічною формою усвідомлення унікальності й *неповторності власної національної історії* і одночасно пошуком якісно нових світоглядних орієнтирів, котрі на етапі Реформації, а потім Просвітництва стали масовими стереотипами мислення і буття. Адже для італійців Античність, яку вони відроджували, а точніше переосмислювали, була нічим іншим, як їхньою власною національною історією. До речі, не випадково термін

¹⁴Справа в тому, що вчення Ігнатія Лойоли (та й практика його послідовників), яке формально знаходилось у руслі контрреформаційних духовних рухів, деякими своїми ідеями (раціоналізм, жорстка бюрократична ієрархічність, просвітницька орієнтація, загострений політичний прагматизм тощо) споріднене з кальвінізмом і знаходиться явно в руслі загальної духовної антифеодальної революції, яка сприяла формуванню саме раціональної бюрократії. У своїй затятій полеміці з протестантизмом і лютеранством, захищаючи католицизм, ієзуїти явно запозичили багато реформаційних ідей. Не випадково політичний прагматизм й радше державницький *імморалізм*, аніж аморалізм Маккіавелі, явно типологічно споріднені з ієзуїтством. У зв'язку з цим важливо пам'ятати, що Прокопович багато років вчився і викладав у Києво-Могилянській Академії, створеній за взірцем ієзуїтських навчальних закладів, і отримав блискучу освіту в колегії святого Афанасія в Римі.

¹⁵Про типологічну спорідненість особливостей становлення світогляду у синхронних фазах розвитку часова й просторова різноманітних культурно-цивілізаційних комплексів див.: Шморгу́н А. Социально-историческая обусловленность концепций возможности и действительности в домарксистской общественной мысли // Возможность и действительность. — К., 1989. — С.132—141. Зокрема я вже неодноразово писав про те, що такий період світоглядного плюралізму, коли у процесі боротьби «ста шкіл» філософської і суспільної думки відбувається їхній діалектичний синтез і формується якісно нова світоглядна парадигма, завжди буває на етапі становлення стадіально нового типу суспільства. Тому своєрідний Ренесанс і Реформація є явищами не суто західноєвропейського, а всесвітньоісторичного характеру, хоча і пов'язані із становленням типологічно різноманітних світоглядів.

«нація» саме як соціологічну категорію вперше вживає видатний італійський гуманіст-історіософ Джанбатіста Віко.

У процесі ж Реформації, повторюю, новий тип *соціально-економічної мотивації і новий тип національного світогляду* одночасно з практичним становленням самих держав нового типу та національних ринків остаточно набувають органічного синтезу.

І тут також можна говорити про якісну відмінність соціально-світоглядних орієнтацій росіян і китайців¹⁶.

Правда, в історії Китаю дійсно був період, коли в етнічній свідомості, за словами Переломова, домінувала не «просторовість», а «маршрутність», притаманна кочовим спільнотам. Ця маршрутність передбачає постійну орієнтацію на територіальну експансію, причому основним символом такої держави є не територія і не спільні вічні цінності народности, яка на ній проживає, а особа деспота, правителя, необмеженого у правах «живого бога», котрий уособлює етноцентричність групи племен (класичний приклад — держава Золотої Орди).

За відсутності чіткого уявлення про відмінність між «ми» і «вони» існує своєрідна амбівалентність позірно протилежних принципів зовнішньої політики: з одного боку, до сусідніх племен максимально застосовується «дипломатія зради» — недотримання будь-яких юридичних і моральних зобов'язань, а з другого — представники інших етносів легко асимілюються панівною спільнотою і в разі дотримання її етнічних імперативів без жодних обмежень можуть обіймати провідні державні посади (як це, до речі, завжди було в Росії).

Проте цей тип державности, характерний для азійських кочових суспільств, що досяг розквіту в стародавніх імперіях Єгипту та Південної Америки, зникає в Китаї вже у VII—V сторіччя до н.е. (В Росії ж він зберігається як архетип соціального буття включно по XX сторіччя.)¹⁷

Що ж до Китаю, тут уже в перші сторіччя до нашої ери не імператор як символ держави, а вся спільнота стає реальним втіленням державности. Просторова орієнтація на Піднебесну, Державу Центру як територію, де проживає особливий народ — «хуа ся», який відрізняється від варварів перш за все своїми моральними цінностями, поступово витісняє із свідомості кочову зверхність грабіжника й поневолювача над землеробом. Імператор лише «син неба», який уклав з народом радше етичну, аніж юридичну «суспільну угоду». Ключовим для зовнішньоекономічної концепції Конфуція, котрого, до речі, називали «Учителем нації» (за сучасною термінологією, точніше, «Учителем суперетносу»), є відомий вислів: «хоча у відсталих держав і є правителі, їм не піднятися до рівня Китаю навіть позбавленого правителя». Така теза є незбагненною для російської державницької традиції, де самодержавство має саме азійський, а не далекосхідний характер.

До цього слід додати, що тоді як Росії історично притаманна традиція ідеологізації та одержавлення церкви, у Китаї вкрай світська та етична конфуціанська релігія, навпаки, максимально гуманізує державне управління¹⁸. Далеко не випадково, на противагу версіям про традиційно «застійний Схід», розвиток цього світогляду стимулював у Китаї свій власний промисловий переворот, завдяки якому китайська економіка переважала європейську аж до кінця XVII століття.

Невідомий Росії і тисячоліттями притаманний Китаю розвиток приватновласницьких поземельних відносин. До того ж традиційно становленню раціональної бюрократії заважала часткова, а за часів більшовиків і повна, відсутність розвиненої національної буржуазії, яка в Європі завжди була реальною протиположністю розростанню пара-

¹⁶Щодо українців, то вплив різноманітних течій протестантизму на формування їхнього менталітету був вельми значним (див. ґрунтовне дослідження: *Любашенко Ю.* Історія протестантизму в Україні. — К., 1995). Зокрема протестантські ідеї відіграли значну роль у формуванні української національної ідеї (*Шморгун О.* Основний зміст поняття «українська національна ідея» // Розбудова держави. — 1997. — №6. — С.10—20).

¹⁷Докладно див.: *Шморгун А.* Методологическая функция теории общественно-экономической формации. — К., 1990. — С.44—108.

¹⁸Це пов'язано зокрема з тим, що за гуманістичними вимірами світогляду, підвалини якого закладали як конфуціанці, так і легісти незадовго до нашої ери, Китай не тільки не поступався античній культурі, а й переважав її (див.: *Шморгун А.* Поняття «одно» і «множество» в структуре мировоззренческих систем восточных обществ: от мифологии до монотеизма // Категории «одно» и «множество». — К., 1992. — С.43—59).

зитичного держапарату¹⁹. Взагалі, на мою думку, існують принципові стратегічні чинники, котрі унеможливають, як і унеможливували в минулому, комплексні соціально-економічні реформи в Росії як в особливому геополітичному утворенні в нинішній формі її унітарності²⁰.

Як бачимо, в Китаї, ідеологія якого завжди була орієнтована на стародавні традиції, існували й існують глибинні світоглядні механізми для виникнення не просто раціональної бюрократії сучасного типу, до якого належить Ден Сяопін, *а особливої національної управлінської еліти*, якої фактично ніколи не було в Росії і якої зараз так бракує в Україні. Взагалі просвітницького потенціалу, який був закладений в російську політичну культуру фактично іззовні за часів правління Петра I, Катерини II, Олександра I, явно не вистачало для виникнення раціональної управлінської еліти. До того ж не забуваймо, що перемога російського більшовизму через певні об'єктивні чинники багато в чому означала регенерацію найархаїчніших архетипів російського і одночасно російсько-общинного буття, про що писало багато дослідників. Тому, якщо говорити про постать Берія, який формувався як політик у «найкращих» азійсько-деспотичних традиціях, то він просто не міг мати тих етично-гуманістичних мотивів діяльності, які через національну культурну традицію формували Ден Сяопіна як політика, котрого, до речі, за часів «культурної революції» звинувачували у неоконфуціанстві.

Більше того, всілякі спроби перебільшити реформаторський потенціал Берія є вкрай непродуктивними з точки зору оптимального взірця для політичної управлінської еліти України, що тільки формується. Адже в українському суспільстві, як і в російському, посилюється люмпенська налаштованість на появу нового диктатора, який «залізною рукою» «наведе порядок», такого собі освіченого Берія або Андропова і одночасно Ден Сяопіна. Потурання таким орієнтаціям — не кращий шлях формування суспільної свідомості. Згадаймо, наприклад, псевдошанування київського «Динамо» напередодні виборів до Верховної Ради, насправді спрямоване на рекламу Об'єднаної соціал-демократичної партії, під час якої ведучі «Сталін» і «Берія» вирішують вступити в цю партію. Попри гумористичну форму всіх цих сюжетів, переконаний, що Євген Марчук не потребує подібного політичного іміджу. Тим більше, що в ЗМІ раз у раз лунають виразні натяки на те, що, спираючись на досвід Ден Сяопіна, українські лідери лівого центру, з яким завжди пов'язувала себе соціал-демократія, повинні об'єднати всі політичні сили суспільства для здійснення справді реформаторського курсу²¹.

Досліджувана проблема має й інші важливі аспекти. Зокрема це стосується співвідношення між традицією, національним менталітетом і новаторством у перехідні «епохальні» історичні періоди. Я вже неодноразово писав про те, що у процесі таких культурно-цивілізаційних зламів апеляція до стародавності часто буває нічим іншим, як пошуком принципово нових світоглядних цінностей, формою духовного прориву в майбутнє, на основі якого на етапі Реформації і Просвітництва відбуваються духовне, а пізніше політичне та економічне заперечення тих суспільних форм буття, які вже стали анахронізмом. По суті, тут має місце не тільки і не стільки наслідування традицій, а *приспосовання національного менталітету до якісно нової системи цінностей і пріоритетів, які мають універсальний, загальнолюдський характер*²². За такого підходу, наприклад, термін «конфуціанський капіталізм» стосовно культурно-цивілізаційного «стрибка» Японії треба розуміти не буквально, а умовно, зважаючи на те, що в даному разі, так би мовити, «у старі міхи наливається нове вино»: форма національної культурної традиції наповнюється універсальним світоглядним та соціально-економічним змістом.

¹⁹Про це див. цікавий нарис Олександра Спунде «Нарис економічної історії російської буржуазії» (Наука и жизнь. — 1988. — №1. — С.76—82).

²⁰Докл. див.: Шморгун А. Можно ли верить в Россию? // Всеукраинские ведомости. — 1995, 31 января. — С.4—5; Шморгун О. Обережно: Росія // Рейтинг. — 1996. — Ч.10. — С.1.

²¹Казнин В. Украинский политический Олимп и... теория Ден Сяопина // Киевский вестник. — 1998, 21 апреля.

²²Взагалі Ренесанс та Реформація є не суто західноєвропейськими, а всесвітніми феноменами, які мали місце в добу античності і в стародавньому Китаї і навіть повторно у Східній Європі XIX — початку XX століття (докладно див.: Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации. — К., 1990. — С.58—70; Шморгун А. Эстетическое освоение противоречий действительности как диалектический процесс // Закон единства противоположностей. — К., 1991. — С.286—295).

У зв'язку з цим постає питання не тільки пошуку оптимальної соціально-економічної моделі розвитку, а й механізмів її «вживлення» у «хворий організм» суспільства, подолання процесів відторгнення чужорідних «існуючому» менталітету і способу буття ідей.

І тут нам також може певною мірою прислужитися китайський досвід. Адже багато китайських культурних та історичних цінностей «сумісні» з українськими. Це стосується і особливого морального кодексу взаємодопомоги фактично проконфуціанського типу, який сформувався в українському етносі на основі сусідської територіальної общини приватних власників. Він побудований на культурі хлібороба і одночасно воїна (одна з тез легізму)²³, і уявленні про державного діяча як не тільки професіонала, а й, висловлюючись термінологією китайської філософії, «благородного мужа» тощо. Не випадково після свідомого пошуку модернізаторської суспільно-державницької правової моделі японці, традиційна культура яких багато в чому є відгалуженням китайської, обрали за еталон модернізації модель пруської бісмарківської держави, згодом покладену в основу «історичної школи», а ще пізніше — ерхартівського «економічного дива». Практично на цю ж франко-англо-німецьку консервативну модель орієнтувалися представники як державницького, так і народницького напрямів української національної ідеї, а їхні заклики повернутись до корпоративного («класократичного») і громадівського устроїв *ні в якому разі не можна розуміти буквально як повернення до феодальних інституцій*. (Про це я докладно писав у статті «Основний зміст поняття “українська національна ідея”» у шостому номері нашого часопису за минулий рік.)

Йдеться не про реакційно-консервативну утопію ідеалізації архаїчного середньовіччя російсько-общинного чи нацистського типів, а про *ренесансну адаптаційну світоглядну модель корпоративно-солідаристського* устрою, певний ідеал буття, котрий не співвідноситься і не повинен «буквально» співвідноситись з нинішніми соціально-економічними реаліями ані України, ані Німеччини, ані Японії і Китаю. Наприклад, обираючи, як на мене, дуже вдалий, здатний мобілізувати народ і максимально споріднений з українською історією і культурою термін «Громада», Лазаренко, мабуть, ніяк не збирався в душі російських народників повертатися до суспільного устрою XVIII—XIX сторіч.

Саме цього, до речі, не зрозуміли свого часу численні радянські критики Гегеля. Вони вбачали лише «реакційність» і «класову обмеженість» великого німецького мислителя в тому, що вищий історичний розвиток всесвітнього духу він завершує пруською державою. Хоча насправді у «Філософії історії» та «Філософії права» подекуди в архаїчній понятійній оболонці вже сформульовані деякі вихідні неокорпоративістські принципи і організації, і управління суспільством, які активно реалізуються сьогодні у постіндустріальних суспільствах, насамперед у далекосхідних країнах.

Отже, розглядаючи китайський досвід комплексних реформ, необхідно брати до уваги складний неоднозначний характер взаємозв'язку національно-традиційного та універсально-новаторського аспектів ідеології перетворень. Причому у нас є всі можливості, як закликав Шевченко, навчитись чужого, не цураючись свого (це майже дослівно збігається з одним з основних принципів легізму).

Але крім національної специфіки існують універсальні загальноцивілізаційні тенденції оптимального розвитку сучасної економіки і, ширше, суспільства, які з об'єктивною необхідністю, хоча і з певною поправкою на «місцеві умови», зобов'язані враховувати будь-які реформатори, котрі прагнуть досягти максимальної ефективності своїх дій. І тут головним уже є не те, що відрізняє реформи Кейнса, Ерхарта від японських і китайських «раціональних бюрократів», а те, що об'єднує їх.

Йдеться передусім про синтез якісно нових форм державного регулювання (яке не має нічого спільного із директивним втручанням в економіку, котре ототожнюється лівими з «китайським шляхом») та механізмів вільної ринкової конкуренції, котрі відповідають технологічному суспільству і наукомісткій ринковій економіці. Це саме той синтез діалектичних протилежностей, який у розробці стратегічних економічних програм виключає протиставлення лібералізації зовнішньоекономічної діяльності і стратегії протекціонізму, фінансової стабілізації і інфляційних механізмів стимулювання

²³До речі, щодо тези Грабовського про відсутність в українців після сталінського терору протестантської трудової етики. Переконали, що самовіддана праця в сільському господарстві, яка рятувала десятиліттями і рятує сьогодні мільйони наших громадян, свідчить про те, що це не зовсім так.

виробництва, приватизації і продуманої реструктуризації і, врешті-решт, регулювання і «дерегулювання» економіки²⁴.

На практиці ж у Китаї зараз відбуваються процеси, в цілому протилежні державницько-комуністичному міфowi про нього. Прискорюється процес приватизації та переведення державних підприємств у режим комерціалізації, «гри за ринковими правилами». Адже, як і в нас, у Китаї багато підприємств державного сектора нерентабельні і гальмують економічний поступ. Щоб стимулювати якість їх виробництва, створити реальні конкурентні умови діяльності, з 1998 року імпортні квоти в цілому знижуються з 23 до 17%. На противагу нашим «червоним директорам», котрі весь час волають про необхідність захисту «вітчизняного товаровиробника», китайське керівництво думає також і про захист вітчизняного споживача шляхом демонополізації нерентабельних виробництв і стимулювання ринковими методами вітчизняного товаровиробника.

Збільшується активне співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями і іноземним приватним капіталом, внаслідок чого у «режимі максимального сприяння» Китай отримує щорічно десятки мільярдів доларів інвестицій.

Тільки-но обраний новий прем'єр Чжу Жунцзи (котрий, як і Ден Сяопін, за споконвічною китайською традицією, кілька разів побував у вигнанні «на перевихованні» і знову повернувся до влади) планує найближчим часом зменшення кількості міністерств з 40 до 29 (скорочення ж бюрократичного управлінського апарату, який у країнах СНД вже перевищив масштаби радянських часів, планується на мільйони, конкретно — на 50%, а головне — мають докорінно змінитися функції держапарату, а сама бюрократія має максимально «раціоналізуватися»). Не випадково нинішньому прем'єрові Китаю Чжу Жунцзи приписують гідний Конфуція афоризм, зміст якого цілковито протилежний ідеї підсилення державного регулювання: «Якби я мав сотню куль, 99 витратив би на бюрократів, а одну залишив для себе».

Саме завдяки цим і багатьом іншим реформаторським діям, котрі постійно ефективно коригуються, внутрішній валовий продукт Китаю у порівнянні з 1979 роком збільшився у 5 разів (!). Після цього було вирішено дещо послабити темпи, щоб приборкати інфляцію й провести структурне регулювання економіки. І як наслідок 1997 року відзначалося зростання на 8,8%, але за (щоправда, дуже низької) інфляції (0,8% на рік)²⁵.

Взагалі Чжу Жунцзи можна назвати не просто раціональним, а ліберально-раціональним бюрократом. Звичайно ж до того, він, як і Ден Сяопін, одночасно є і національним управлінцем. А це означає, що всі аспекти реформи, пов'язані як з механізмами державного управління, так і лібералізацією, активізацією механізмів вільної конкуренції, реально спрямовані на розвиток власної національної економіки і державности в цілому.

Отже національний вимір економічної політики одночасно є універсальною формою державотворення не тільки розвинених країн (США, Франції, Німеччини, Японії), а й, дедалі більшою мірою, країн Східної Європи (Чехії, Угорщини, Польщі, Прибалтійських країн) і навіть таких «азійських» республік, як, скажімо, Узбекистан і Казахстан. І тут уже головна проблема полягає в урахуванні не національної традиції як

²⁴Докладно ці проблеми я аналізую в 7–10 числах «РД» за 1997 рік. Взагалі доводиться з сумом констатувати, що жодна з нинішніх політичних сил, попри всі декларації, не має комплексної наукової антикризової програми.

²⁵Шилін О. А як там на Далекому Сході? (Інтерв'ю з кореспондентом всекитайської газети «Фачжи жи бао» Чжу Дунчуанем) // Київський вісник. — 1998, 9 квітня. Хоча заради справедливості слід сказати, що сьогодні реальна соціально-економічна ситуація в Китаї далеко не така ідилічна. До традиційної національної демографічної проблеми, яку буде поглиблювати прискорена лібералізація, завжди пов'язана із суттєвим скороченням зайнятості (тільки кількість офіційно зареєстрованих безробітних може сягнути 140 млн.осіб), додається традиційна якраз для колишнього СРСР проблема надлишкових бюджетних, в першу чергу військових, витрат (див.: Урусов М. «Минные поля» китайского Премьера // Столичные новости. — 1998, 21–28 апреля. — С.9, а також: Платковский А. Особая миссия премьера Чжу // Известия. — 1998, 29 апреля).

В 1994–1996 роках Чжу Жунцзи вдалося рішучими діями стабілізувати економічну і соціально-політичну ситуацію і завдяки своєму «незалежному», «вольовому», тобто авторитарному характеру здійснити антицензурну акцію: врятувати Шанхай, де він був мером, від повторення пекінського кровопролиття. Сподіваємося, що і в майбутньому у своїх діях він не перейде меж конструктивного авторитаризму неоконфуціанського типу, не повернеться у дусі Мао до споріднених із сталінсько-берієвською диктатурою принципів раннього легізму.

такої, а національних інтересів та пріоритетів. Наприклад, і в Англії, і у Франції, і в Японії, і в Китаї процеси приватизації проходять під правовим контролем держави і спрямовані аж ніяк не на перетворення народу на поголовних приватних власників або отримання коштів для виплати заборгованої зарплати. Ні, скрізь відбувається синхронізація процесу приватизації і реальної корпоратизації промисловості, структурної перебудови у напрямку максимальної наукомісткості²⁶. Отже йдеться не просто про посилення ролі держави у приватизаційних процесах, як закликають ліві. Чого-чого, а такого «контролю» і «втручання» вистачає і в нас, необхідно забезпечити контроль національної держави, неможливий без формування національної бюрократичної і підприємницької еліт, до яких належали і Кейнс, і Ерхарт, а зараз належать Ден Сяопін і Чжу Жунцзи. Невипадково в найкращих традиціях органічного синтезу конструктивного консерватизму та ефективного прагматизму німецькі фахівці в одному з найцікавіших і ґрунтовних досліджень процесу реформ в Україні одним з основних чинників, які заважають ефективному проведенню цих реформ, вважають: «відсутність національних господарств, котрі історично склались, і власного досвіду використання національної валюти..., брак досвіду роботи національного уряду і досвіду самостійного керування»²⁷. Серед головних завдань, котрі стоять перед керівниками країн СНД, їм пропонують «вперше створювати національні держави»²⁸.

Причому парадокс полягає в тому, що всі представники великого бізнесу в Україні, котрі обрали Україну як місце постійного проживання, незалежно від джерел походження їх капіталів рано чи пізно, відстоюючи власні приватні інтереси, прямо за Адамом Смітом, будуть сприяти інтересам загальнодержавним, хоча б заради власної безпеки і безпеки своїх дітей, тобто перетворюватимуться на представників національного капіталу. І тоді вони неминуче почнуть спиратись у своїй економічній і політичній діяльності на національні культурно-історичні традиції. Сподіваюсь, що саме ця закономірна тенденція є основним мотивом політичної діяльності Григорія Суркіса, Павла Лазаренка, Валерія Бабича і тих підприємців, які прийшли до нової Верховної Ради.

Що ж до необхідності враховувати у проведенні українських реформ досвід європейської соціал-демократії, до чого власне і закликає Сергій Грабовський, то нагадаю: видатні європейські соціал-демократи (яких більшовики називали «соціал-фашистами», відкидаючи принцип «пролетарського інтернаціоналізму» і тезу «пролетар не має своєї Вітчизни») завжди виступали за органічний синтез соціального, національного і економічного аспектів сучасної держави. Треба відзначити, що ідеї видатних українських народників-соціалістів Франка, Драгоманова, Грушевського, Винниченка, Петлюри, а також таких «державників», як Міхновський, Липинський, Сціборський і, тим паче, Старосольський формувалися під значним впливом різноманітних течій соціал-демократії. Але в такому контексті досвід європейської соціал-демократії зовсім не суперечить досвіду китайських реформ, як і досвід будь-якої країни ХХ сторіччя, лідери якої, враховуючи національну специфіку, вміло використовували загально-цивілізаційні соціально-економічні механізми.

²⁶Докл. див.: Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). — К., 1994. — С.44—90.

²⁷Рывок в рыночную экономику (Реформы в Украине: взгляд изнутри) / Под ред. Л.Хоффманна и А.Зиденберга. — К., 1997. — С.20.

²⁸Там же. — С.22.